

Ratio Educationis és polgári fejlődés (1777, 1992)

NAGY GÉZA

A közoktatás, az iskolaügy mindig a társadalmi fejlettség adott állapotával függött össze. Így volt ez egy kevésbé ismert, kevésbé látványos és mozgalmas, iskoláinkban kevésbé tanított, ám mégis nagyon fontos időszakban, a felvilágosodás idején is. (1) Ha a mából visszatekintve, a mai korfeladatok szemszögéből számba vesszük a magyar történelem sorsfordulóit az országalapító I. Istvántól napjainkig, azt kell látnunk – és egyben belátnunk –, hogy az újkori polgári fejlődésre, a periférikus zóna országainak (így Magyarországnak) a Nyugathoz való felzárkózására éppen ebben az évszázadban nyílt lehetőség. A Rákóczi-szabadságharc hősi, de eleve kudarcra ítélt, reménytelen küzdelme után, III. Károly és Mária Terézia uralkodása alatt épültek ki azok a gazdasági, intézményi, közművelődési feltételek és mentalitásformák, amelyek megléte minden negatívum és közép- ill. kelet-európai sajátosság ellenére a nyugat-európai polgári fejlődés, a felvilágosult abszolutizmusok útjára terelték a nemzetet, előkészítve a XIX. századi, de megintcsak hamvukba holt törekvéseket. A huszadik századi nyomorúságainkról nem is szólva.

Egy komplex, társadalomfilozófiai rendszerszemlélet jegyében végrehajtott regresszív elemzés arra a felismerésre vezet bennünket, hogy a jelenbeli döntéseket a múltbeli folyamatok objektív tanulságainak ismeretében kívánatos előkészíteni és mérlegelni. Konkrétan: a több mint két évszázaddal korábbi reformok arra figyelmeztetik a mai törvényhozókat, hogy egy átfogó oktatási törvény meghozásakor kellő körültekintéssel járjanak el.

Régen a XVIII. századi közoktatás állapota valóban gyökeres változtatásokat követelt. Ez a felismerés különösképp Mária Terézia uralkodása idején hozta meg fontos eredményeit az ország életének minden területén, jelesül a művelődésben és a nevelésügyben is. Az évszázad során Magyarország, a Habsburg monarchia részeként, peremzónai helyzetének összes hátrányai ellenére, abba a pozícióba került, hogy lehetővé vált számára a Nyugathoz való lassú felzárkózás. A történelem nyomorúságai és hazai alakítóinak negatív ténykedése következtében ez a felzárkózás mind a mai napig nem valósult meg: még most is ez a feladat áll a nemzet előtt.

A felvilágosult monarchia hosszú időszakának három olyan sajátosságát kívánom kiemelni, melyek a jelen számára is tanulsággal szolgálnak. Ezek: a Habsburg-monarchia hosszan tartó centralizáló, államszervező, gazdaságfejlesztő, telepítési stb. politikája; az oktatásügy reformjának alapos előkészítése, majd határozott végrehajtása; mindezek mellett Mária Terézia tudatos és eredményes törekvése egy terveit szolgáló magyar (elsősorban katonai és kulturális) elitréteg kinevelésére.

Általánosabb, társadalom- és történetfilozófiai megfontolásból ez annyit jelent, hogy – a huszadik századi, legújabb világesemények tanúsága szerint – maradandó rendszerváltozások csak akkor következnek be bárhol a világon, ha az új állapot összes feltételei már kialakultak a korábbi rendszerben. Erre hadd említsünk két példát.

Az első: a francia liberális polgári rend létrejötte a XVIII. század végi nagy francia forradalom jóvoltából, illetve magának a forradalom lezajlásának története. Ez a forradalom nem győzhetett volna sem hazai, sem nemzetközi vonatkozásban, ha a XVIII. században az erősödő francia burzsoázia meg nem teremti az új társadalmi formáció fennmaradásának feltételeit. Ezek – mint a felvilágosodás koráról szóló feldolgozásokból kiolvasható – a következők: a polgári gazdaság és a vonatkozó tudományok kifejlődése a felvilágosult, abszolút monarchia keretei között; a felvilágosult társadalmi eszmék és elméletek kidolgozása és széles körű elterjedése; az új polgári vezető réteg kinevelődése az előző rendszerben, többek közt a filozófusok és az enciklopedisták tevékenységének köszönhetően. Ez az immár kétszáz esztendőes gyakorlat él mindmáig Franciaországban, a történelem viszontagságai ellenére.

A második: a szocialista forradalmak és társadalmak sorsa a huszadik században. Ezek elméleti, klasszikus marxista megalapozását *V. I. Lenin* alkalmazta az európai peremzóna polgárilag fejletlen országaira: a hatalmon lévő rétegek a forradalom eszméjének gyakorlati megvalósítása, valamint a világtörténelmi események és folyamatok alakulása révén próbálták befutni a polgári fejlődés útját. Az előző bekezdésben említett követelmények egyike sem valósult meg hosszú távon, a két világrendszer kíméletlen harca közepette: mind a gazdaság, mind az elmélet, mind a személyi feltételek vonatkozásában helyrehozhatatlan mulasztások és erőszakosságok történtek. Kevés rendszer mondhatja el magáról, hogy fennállása alatt ily szisztematikusan kiirtotta vagy elnyomta volna a megmaradásához nélkülözhetetlen agyakat, összeomlása pedig, óriási áldozatok és pazarlások után, földindulásszerű hirtelenséggel következett be.

Visszatérve a Ratio Educationishoz: a jelenből visszatekintő értékelések szerint lehetett olyan, amilyenek az összes érdekeltek mondják a maguk szempontjából, annyi azonban bizonyos, hogy olyan, a korabeli felvilágosodás szintjén álló, a régió adottságait figyelembe vevő oktatási rendszert kodifikált, amelynek összes feltételei adva voltak már: Mária Terézia közel negyven esztendeje ült a trónon: a mind erősebben centralizálódó Habsburg-adminisztráció szisztematikusan működött; a merkantilista, illetve fiziokrata gazdaságpolitika a betelepítésekkel párhuzamosan fellendülést hozott, a közoktatás újjászervezésének anyagi alapjai is léteztek a központi költségvetés ráfordításai meg a jezsuita rend javainak elkobzása és igénybevétele jóvoltából; megfogalmazódott továbbá egy világos reformelképzelés, s megvoltak hozzá a szükséges szakértők, a királynő által megbízott tanügyi szervező, *Ürményi József* vezetésével (ma kormánybiztosnak mondanánk).

A szakirodalomban tanulmányozhatók e fontos kordokumentum tartalmi-formai sajátosságai: felsorolásuk és elemzésük jelen gondolatmenetünk szempontjából nem szükséges, hisz vajmi kevés használható belőlük a XX. század végén, amikor a világ dolgai az elmúlt korok viszonylagos lassúságához képest szédítően felgyorsultak, és gyökereken más feltételek közé kerültek. Az azonban bizonyos, hogy ez a törvény száz évre (sőt tovább) meghatározta a magyar oktatásügyet, s hogy a XVIII. század végének és az egész reformkornak a vezető alakjai és munkásai ezt a monarchikus és aufklerista szisztémát képviselik. S ne feledjünk még egy fontos gondolatot: minden nemzetnek ápolnia kell és folytatni a múlt hagyományait és értékeit.

Ide kívánczik még egy megjegyzés, mely nem vonatkozik ugyan közvetlenül a Ratio Educationisra, ám mégis az általa keltett gondolatok körébe tartozik, méghozzá az elitképzés tekintetében. Mária Terézia világosan látta, hogy a Birodalom éléskamrájának, a császári sereg utánpótlási bázisának biztosítását szolgálja, ha kedvelt magyarjait (és nemcsak a főnemességet) kézhez szoktatja, pallérozza, kiműveli és a Habsburg-ház szolgálatába állítja. Ezért hozta létre a Teréziánumot, s szervezte meg a magyar testőrséget: tagjaiból verbuválódtak a századvég jelentős írói, a felvilágosodás eszméinek ma-

gyar talajba plántálói. A magyar reformkor valamennyi fontos szereplője, politikusa, gondolkodója a Mária Terézia-féle közoktatási rendszerben nevelődött. (2)

Az eddig említett szempontok lezárásaképp magáról a Ratio Educationisról annyi kívánkozik ide, hogy ez a törvény (annak mindkét változata, végső soron nem sok szervezeti különbséggel) a korabeli ismeretek, módszerek és gazdasági-intézményi feltételek figyelembevételével készült, és az egész oktatási rendszert átfogta, az elemi iskolától kezdve az egyetemekig. Célkitűzése világosan megfogalmazott: a nevelés- és oktatásügy felső szintű felügyelete és irányítása a törvények értelmében maguknak a királyoknak fenntartott felségjogok közé számít, a rendelkezések végrehajtása pedig a közigazgatási főhatóság (a Helytartótanács, illetve a Tanügyi Bizottság) feladata. A morális és praktikus nevelési cél (az erkölcsi értékek és a tudományokban való jártasság megszerzése) érdekében az egész oktatás-nevelés egységes szervezeti rendjét meghatározó szabályzatnak kell érvényesülnie az egész országban.

Mindezek értelmében három tényező határozza meg az egész iskolarendszer teljes lényegi tartalmát és szerkezetét: a) a feladatok megfelelő szétosztása, kölcsönös összekapcsolása és pénzügyeinek kezelése; b) az ifjúság nevelésével egybehangzó tudományok kiválasztása; c) a szigorú törvények s az iskolai fegyelem lekiismeretes és következetes érvényesítése. Vagyis az első fejezet a szervezeti és gazdasági irányítást, a második a tananyagot, a harmadik az intézkedési és iskolaigazgatási rendet tárgyalja. Mindezt világosan és kellő részletességgel, egységesen van kifejtve: a törvényre vonatkozó valamennyi előírás egyazon szövegben található meg.

A nevelésügy kiterjed az állampolgárok összességére, mégpedig nemzetiségek, hitfelekezetek, társadalmi rétegződés szerint: a szervezeti rendelkezések biztosítják a világosan kidolgozott elvek érvényesítését. Az ezeknek megfelelő iskolatípusok és a bennük tanítandó tananyag alkalmas rendbe illeszkednek az anyanyelvi (elemi) iskolától a királyi akadémiáig.

A tantervekkel kapcsolatban két megjegyzés kínálkozik: egyrészt teljesen érthető, hogy a művelődési hagyományok és a korszellem hatására a latin nyelv és kultúra privilegizált szerepet játszik még sokáig a közoktatás egészében, különösképp a humán szférában (a gimnáziumokban); másrészt megállapítható, hogy a felvilágosodás eszméinek hatására minden tekintetben egyre nagyobb teret nyernek a természettudományok. A szervezési kérdésekben ugyancsak egyértelmű célmeghatározások és intézkedések olvashatók e tanügyi szabályzatban. Például világosan különválnak az állami és az egyházi iskolák, a birodalom különböző részeinek és tartományainak jogosultságai, az egyes tanügyi fórumok hatáskörei és ellenőrzési jogai, végül pedig, de nem utolsósorban, a tanerők kinevezésének, fizetésének, nyugdíjellátásának, premizálásának, egyszerűen az iskolai pedellusok javadalmazásáig és munkaköri leírásáig. Ebbe az igazgatási körbe tartozik például (a felsőoktatásban) a könyvtárak, nyomdák, csillagvizsgáló intézetek, szertárak, gyűjtemények, botanikus kertek, múzeumok stb. létesítése és fenntartása is. Külön szabályozza a törvény a vizsgák, pályázatok, jutalmazások, valamint a tanulmányi és egyéb követelmények, a fegyelmezés rendjét.

„Ha a közjólét az alapvető cél, amely felé minden állampolgár lépéseit irányítani köteles, akkor feltétlenül ennek kell az alapnak lennie, amelyre a nemzeti jellegű nevelés egész épülete támaszkodik. E legfőbb elv nyomán történt a teljes tananyag kiválasztása és felosztása, az iskolák intézkedési szabályzatának elrendelése és pontos szabályokba foglalása, egyszóval... e teljes tanügyi szabályzat összeállítása és megszerkesztése.” (3) Ehhez járulnak mindazok a függelékek, kiegészítések, táblázatok stb., amelyek még kívánatosak a közoktatásügy teljes szilárdságához és a nevelés nemzeti jellegéhez a legkiválóbb mester: a gyakorlati élet tanítása szerint.

A XX. század vége a tizenhétedikhez hasonlóan mind a világmegismerés, a tudó-

mányos gondolkodás és gyakorlat, mind a társadalmi szféra változatainak hazai és nemzetközi politikai sajátosságai szempontjából szédítő változásokat mutat fel. Ezek áttekintése és kezelése adekvát metodológiát igényel. A helyzet tehát példátlanul új és bonyolult; annyira azonban nem, hogy a korfeladatok megszabásában és végrehajtásában ne érvényesülnének azok az alapvető megfontolások és tennivalók, amelyek meghatároznak minden társadalmi és korszakváltást (s amelyekről a XVIII. századdal kapcsolatban szóltunk), illetve általuk megkövetelt intézkedés-sort. Ezek: 1) egy minden tekintetben modern, legáltalánosabb érvényű, filozófiai rendszerszemléleti koncepció a hozzá kapcsolódó praxis-kezelő módszerrel; 2) a társadalmi fejlődés fő irányának tisztázása, vagyis a korfeladat meghatározása, a megoldás fokozatainak megállapítása; 3) a végrehajtáshoz nélkülözhetetlen agyak kiképzése és igénybevétele.

Más szóval úgy is fogalmazható a probléma, hogy egy mostani válságkezelő programnak milyen részei irreálisak (a múltbeli tapasztalatok tanúsága szerint), például a közoktatás és -nevelés szükséges reformja terén? Nyilvánvaló, hogy a XX. század végén, az elmúlt fél évszázad viszontagságai és negatívumai után új helyzet állt elő, ám a kibontakozás feltételei nincsenek adva. A jövő bizonytalan, nincs mire támaszkodni, s a sztereotíp kitérő válasz abban foglalható össze, hogy még most tanuljuk a demokráciát meg a jövőt. Az intenzív törvényhozási és kodifikáló tevékenységben sok az üresjárat, mivel a kereteket nem tölti ki anyagi tartalom, konkrét érdekeken alapuló viszonylatrendszer, megfelelő tudat- és magatartásforma. Vagyis: nincs jelenleg tudományosan megalapozott, jövőre irányuló filozófiai-metodológiai koncepció; nincs megfelelő, a nemzet egészének mozgósítására képes polgárosodási program; és az egészhez nincsen sem a társadalmi rétegek összességét reprezentáló végrehajtó értelmiség, sem elit.

Pedig, hogy elemzésünket ez utóbbival kezdjük, színvonalas szakértő réteg, illetve humán értelmiség nélkül nincs kibontakozás, csak politikai érdekharc van. Ez a szakmai, közéleti elit két módon jön létre: egyrészt a korábbi időszakból öröklődik, másrészt kiképződik.

Az öröklődésnek tudatos, irányított folyamatnak kell lennie, mely független a közéleti harcok viszontagságaitól. *Jászi Oszkár* írja 1919-ben, immár a bécsi emigráció idején: „Abban is egyetértettünk, hogy a forradalom legnagyobb gyöngesége a megfelelő emberanyag hiánya lesz... Volt egy csomó agitátorunk, publicistánk... de nagyon kevés olyan emberünk, akik élő kontaktusban lettek volna a közélet mindennapos feladataival... Az alkotandó néptanácsnak... épp abban láttuk volna egyik legfontosabb feladatát, hogy mielőbb személyi katasztert készítsen mindazokról az emberekről az országban, akikre a reorganizáció munkájában a régi hivatalnokok, a szabad értelmiség és a tartalékos tisztek soraiból számítani lehet. Persze, a reálpolitikusok nagy étvágyú és bornirt hada ezt a javaslatunkat, mint elméletit vagy doktrinért, lemosolyogta! Csak később veték észre... hogy voltaképp mindkét forradalom azért bukott meg, mert nem volt ilyen személyi kataszterünk, mert nem ismertük azt a két-három ezer magyar kultúremlőt, akikre a forradalom irányító munkáját bízni lehetett volna, mivel a komoly és tisztességes emberek rendszerint szerények és félrevonulnak, ellenben az elvtelenek és ragadozók az első perctől kezdve megrohanják az üres állásokat!” (4)

A magas szintű értelmiség képzése a probléma másik része. Minden új történelmi korszakban elengedhetetlen szükség van olyan értelmiségi rétegre, amely a változtatásokat végrehajtó osztály szolgálatában állva elméletileg megfogalmazza és kijelöli a tennivalókat. E réteg kinevelését a szóban forgó osztálynak a lehető legszélesebb bázison kell megvalósítania, nem pedig saját, népi, liberális, vallási, nemzetiségi stb. alapon szerveződő, egymással szemben álló alcsoportjainak (rövid távú) érdekei szerint. A francia polgári forradalom például az új rezsím kezdetén létrehozta elitképző iskoláit, melyek immár kétszáz esztendeje rendszerszerűen képezik az ország és a polgári rend működéséhez szükséges agyakat. Nyilvánvaló, hogy az általános műveltségi színvonal emelése és az

elitképzés közt nem lehet fontossági sorrendet megállapítani: mindkét feladathoz egyszerre kell hozzálátni, s a szükséges anyagi, intézményi és törvényi feltételeket is egyszerre kell megteremteni. A közoktatás egész szerkezetének átalakításakor, a reformmunkálatok során ezt a feladatot nem mellőzheti az új rend, ha vezetői a jövőre függesztik tekintetüket.

Tanulmányunk egyik alaptétele értelmében a magyar közoktatásnak a kialakuló polgári rendet kell szolgálnia. E feladatát azonban kellő megalapozottság, fokozatosság és szervezettség nélkül nem tudja teljesíteni; más szóval, nem jött még létre az a stabil polgári társadalmi rend, amelyhez adekvát közoktatási szerkezet kapcsolható. Az elmúlt közel fél évszázad közoktatásának elmélete és gyakorlata nyilván nem folytatható, viszont egy átfogó reform törvényi kodifikálása sem valósítható meg, mivel ez olyan kötelező kereteket teremtene, amelyeket nem tölt meg egyelőre dinamikus élet és megfelelő tartalom. Ugyanakkor azonban az új generációk új csoportjai nem várhatnak: számukra biztosítani kell a modern elvek szerint szervezett elméleti és gyakorlati oktatást és nevelést, s e feladat nem tolnak el a jövőbe. Vagyis egy még kialakulatlan állapot formálódó követelményeit szem előtt tartva meg kell tenni azokat a tartalmi, szervezési lépéseket, amelyek a későbbi tisztázást és kodifikálást készítik elő. Ennek során elemezni kell a nyugati liberalizmus és a magyar hagyományok kapcsolatát, vagyis az ún. felzárkózási, betagozó stratégiák problémáit, ám az idegen példák mechanikus átvétele nem vezet célhoz.

Annyi bizonyos, hogy az intézményi, szervezeti reformintézkedések mellett az átalakítás nagyrészt tantervi, oktatási-módszertani kérdés, és fokozatosságot igényel. Úgy tűnik, főleg a felsőoktatásban, de a középiskolákban is, előbb a humán szféra terén kell előrelépni, annál is inkább, mivel az elmúlt évtizedekben épp itt voltak a legnagyobb hiányosságok, csúsztatások, és itt volt a legnagyobb a károsodás. A gondolkodás, gondolkodtatás, a filozófiai metodológia polgári, ideológiától mentes gyakorlatát kell (és lehet) újra megalapozni iskoláinkban. Ehhez nem annyira pénz kell, mint inkább elméleti kutatómunka, logika, pedagógusi jó szándék meg felkészültség, és természetesen anyagi érdekeltség.

A gazdasági, természettudományos téren alkalmazandó célirányos intézkedéseket az egzakt, materiális, technikai, informatikai stb. feltételek határozzák meg. Elméletileg szólva, a feladatok ismertek, csak a feltételek mostohák, amelyek javulása a polgárosodás előrehaladásától függ. A tudatok átformálásának feladata nyilván a humán tudományokban sürgetőbb és előbbre való.

E bonyolult, individuális és társadalmi szempontból egyaránt elbátortalanító feladatok megoldására azonban a huszadik század végén biztató lehetőség kínálkozik, mégpedig a modern világ tudományos fejlettsége, metodológiai hatékonysága, az információáramlás azonnalisága és mindenre kiterjedő volta jóvoltából. Azok a tudományos és társadalmi folyamatok, amelyek a múlt században hosszú évtizedeket vettek igénybe, mára percekbe telnek, tudatos szervezéssel rövidre zárhatók, és a szintézis kidolgozható. Így van ez a természettudományokban, de a humán területen is. Éppen ezért óriási jelentősége van a módszernek, amely a tudás, a tudomány fejlődésének adott szakaszaihoz kötődik, s korról korra haladva mindig új sajátosságokat mutat fel, mindig új összefüggésekben jelentkezik. Jelen gondolatmenetünk témájára vonatkoztatva: hatékonyan és eredményesen tanítani csakis egyetemes érvényű koncepció, korfelfogás birtokában lehet, mely az alsó szintektől a legfelsőbbekig rendez, egymáshoz viszonyítja és célirányosan felhasználja a társadalmi és szellemi erőket. Ugyanezen korfelfogásnak kell megalapoznia, átszíneznie a jelenbeli nagy horderejű szervezési döntéseket, például a közoktatás reformálásában.

A Ratio Educationis annak idején a magyar közoktatás ügyét hosszú időkre szóló szilárd alapokra helyezte. Elemzéséből, értékeléséből, keletkezési körülményei tanul-

mányozásából fontos tanulságok adódnak a jelenre nézve is. A mai feltételek és feladatok lehetnek gyökeresen mások, mint a tizennyolcadik századiak, ám az oktatásügy megreformálásában, kodifikálásában ma sem lehet figyelmen kívül hagyni a tényeket. A törvény arra való, hogy a reális adottságokat keretbe foglalja és a társadalmi praxist ellenőrizhetővé tegye. A (polgári) társadalmi válság kialakulásának folyamatában kodifikálni a társadalmat szolgáló közoktatást: ez a törvény folytonos változtatásának veszélyével jár, következésképp csorbítja hatékonyságát. A következő időszakban inkább arra kellene törekedni, hogy mind az elméleti megalapozás, mind a praxis, mind pedig a személyi feltételek vonatkozásában tapasztalatokat gyűjtsön a magyar oktatásügy, és utána kodifikáljon. A Ratio Educationisnak ez az egyik másnak szóló tanulsága.

JEGYZET

- (1) Ratio Educationis. Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása. Fordította, jegyzetekkel és mutatókkal ellátta *Mészáros István*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981. 433. p. E mű bibliográfiájában megkülönböztetett figyelmet érdemelnek *Fináczy Ernő*, *Kornis Gyula*, *Kosáry Domokos*, *Mészáros István* munkái.
A XVIII. századi európai természettudományos és gazdasági fejlődéshez:
Simonyi Károly: A fizika kultúrtörténete. Gondolat, Budapest, 1981.
Bernal, John. D.: Tudomány és történelem. Gondolat, Budapest, 1963.
Braudel, Fernand: Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus. XV-XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen. Gondolat, Budapest, 1985.
- (2) A XVII-XVIII. századi európai fejlődéshez:
Chaunu, Pierre: A klasszikus Európa. Gondolat, Budapest, 1971.
Chaunu, Pierre: La Civilisation de l'Europe des Lumières. Arthaud, Párizs, 1971.
Mortier, Roland: Az európai felvilágosodás fényei és árnyai. Gondolat, Budapest, 1983.
- (3) A francia felvilágosodáshoz:
Duby, Georges – Mandrou, Robert: A francia civilizáció ezer éve. Gondolat, Budapest, 1975.
- (4) A magyar XVIII. századhoz:
Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983.
Kosáry Domokos: Újjáépítés és polgárosodás. 1711-1867. In: Magyarok Európában III. Bp. 1990.
- (5) Tanulságos elemzés olvasható *Nemeskürty István* könyvében: A bibliai örökség. A magyar küldetésstudat története. Szabad Tér Kiadó, Budapest, 1991.
- (6) Ratio Educationis id. kiad. 210. p.
- (7) *Jászi Oszkár*: Magyar Kálvária, magyar Föltámadás. A két forradalom értelme, jelentősége és tanulsága. Magyar Hírlap Könyvek, Budapest, 1989. 35. p.